

SIECI SPOŁECZNOŚCIOWE W UKRAIŃSKIEJ EDUKACJI: BLASKI I CIENIE

Ałła JAROSZENKO¹, Fabian ANDRUSZKIEWICZ^{2*}

¹ Narodowy Pedagogiczny Uniwersytet; Kijów; Ukraina; yaroshenkonpu@gmail.com

² Uniwersytet Opolski; Opole; fabian@uni.opole.pl

* Korespondencja

Streszczenie: W artykule przedstawiono koncepcyjne podstawy bezpieczeństwa w zakresie korzystania z sieci społecznościowych w edukacji na Ukrainie. Potwierdzono stanowisko, że tylko z wystarczającym stopniem kształcenia w tym wymiarze, edukacja nabywa nieprzerwanej formy i może skutecznie pełnić funkcję rozwoju aktualnych wartości dla narodu ukraińskiego i innych nacji.

Podkreślono ideę potencjalnego wpływu sieci społecznych jako innowacyjnego narzędzia edukacyjnego wpływającego bezpośrednio lub pośrednio na bezpieczeństwo humanitarne państwa ukraińskiego. Wykazano, że wpływ ten jest spowodowany szybkim i dyskretnym rozpowszechnianiem informacji za pośrednictwem sieci społecznościowych, realizowanym zarówno w procesie ukierunkowanego, jak i spontanicznego przekazu.

Kluczowe słowa: portale społecznościowe, rzeczywistość wirtualna, sfera informacyjna, bezpieczeństwo informacyjne.

SOCIAL NETWORKS IN UKRAINIAN EDUCATION: LIGHT AND SHADOWS

Abstract: The article presents a conceptual basis for security in the use of social networks in education in Ukraine. The following opinion was justified- only with a sufficient degree of education in this dimension, education acquires an uninterrupted form and can effectively fulfill the function of developing current values for the Ukrainian nation and other nations. The idea of the potential impact of social networks as an innovative educational tool influencing directly or indirectly the humanitarian security of the Ukrainian state was underlined. It has been shown that this influence is caused by fast and discreet dissemination of information via social networks, carried out both in the process of targeted and spontaneous transmission.

Keywords: social networks, education, virtual reality, information sphere, information security.

Wstęp

W dobie dzisiejszych czasów, dynamicznych zmian cywilizacyjnych polegających na przechodzeniu społeczeństwa do ery wiedzy i informatyzacji, szczególnie ważnym staje się wzrost zasięgu informacji, intensywność procesu wymiany informacji, a także zwiększenie roli sieciowości w odzwierciedlaniu świata realistycznego oraz wirtualnego. W takich okolicznościach coraz bardziej wzrasta znaczenie edukacji jako komunikatywnego sposobu znajdowania kompromisów społecznych, konsolidacji i popularyzacji interesów narodowych. Edukacja w społeczeństwie wiedzy, jako połączenie procedur masowych, zestandaryzowanych i samokształcenia wydaje się skutecznym mechanizmem kształtowania kultury informacyjnej służącej rozwojowi tożsamości jednostki, jak i społeczeństwa w całości.

Dlatego w dzisiejszych warunkach, ważnym staje się zrozumienie zjawiska sieci społecznościowych w edukacji, jako nieuniknionego obszaru wpływającego na rozwój całego systemu oświatowego, co było celem tego artykułu.

Podstawę narzędzi metodologicznych pracy określały podejścia dialektyczne, systemowe i kulturowe. Synergistyczne podejście pozwoliło przeanalizować efekty oddziaływania sieci społecznościowych w różnych obszarach.

Sieci społecznościowe i ich krytyczne oddziaływanie

Pojęcie „sieci społecznej” pojawiło się w 1954 r. i oczywiście nie miało za wiele wspólnego z Internetem, natomiast badania tego zjawiska miały miejsce już w latach trzydziestych XX wieku. Koncepcja „sieci społecznej” w rewolucji naukowej została wprowadzona przez angielskiego socjologa J. Barnes’a, który założył, że jest to struktura społeczna składająca się z grupy węzłów, które są obiektami społecznymi (ludźmi lub organizacjami) i powiązaniami między nimi (relacje społeczne). Najprostszą interpretacją tego zjawiska jest pewna grupa znajomych, w której jedna osoba jest w centrum, a jej przyjaciele są „w gałęziach”. Pomiędzy wszystkimi członkami sieci funkcjonują łącza dwukierunkowe lub jednokierunkowe (Barnes, 1972).

Tak więc sieć społecznościowa jest zautomatyzowaną strukturą społeczną lub wirtualnym środowiskiem, w którym uczestnicy są zjednoczeni przez zainteresowania, poglądy, preferencje dotyczące komunikacji i wymiany myśli, pomysłów, wrażeń itp. W tym kontekście ważne jest podkreślenie, że obecnie wśród użytkowników sieci społecznościowych, szczególnego znaczenia nabiera cel edukacyjny obejmujący uczenie się przez sieć, a nie tylko jako cel rozrywkowy.

Sieciowe nauczanie obejmuje dostępność kanału do przekazywania informacji za pośrednictwem technologii informacyjnej uczestnikom procesu edukacyjnego. Wynika z tego, że pojęcie „sieć” i „e-learning” są synonimami jeden drugiego (Дорофеева, 25.10.2018)

Tak więc, pod określeniem edukacji sieciowej, rozumie się sposób organizacji procesu uczenia się, który jest możliwy za pomocą technologii informacyjnej i dobrze zorganizowanego kanału komunikacji, zapewniającego uczestnikom między innymi materiały dydaktyczne, a także wymianę wiedzy, doświadczeń i ostatecznie, osiągnięcie synergicznego efektu przez każdego uczestnika takiej sieci.

Wśród innych zalet e-learningu, sieci społeczne cechuje między innymi dostępność, wygoda, atrakcyjność, możliwość obejścia języka, wieku, barier społecznych itd. Cechy te sprawiają, że sieci społecznościowe są innowacyjnym środkiem mającym łagodny wpływ na rozwój kultury i świadomości społecznej. Korzystanie z mediów społecznościowych może uczyć uczniów lub studentów, jak szybko i efektywnie wykorzystywać swoją wiedzę w celu poprawy atrakcyjności procesu kształcenia, jak organizować internetowe grupy dyskusyjne, znajdować najnowsze istotne informacje itd. Dlatego wskazane jest użycie ich zarówno do formalnego, znormalizowanego kształcenia, jak i do samokształcenia.

Z jednej strony, serwisy społecznościowe, uproszczają nauczanie, z drugiej – są źródłami rozpowszechniania prawdziwej lub fałszywej informacji o wydarzeniach w kraju i na świecie. Społeczne sieci są otwartą przestrzenią rozpowszechniania informacji i mniej podatną na kontrolę państwa, w stosunku do takich informacji, które są nadawane w telewizji lub w prasie. Dlatego edukacja społeczeństwa w zakresie korzystania z sieci społecznościowych ma zasadnicze znaczenie, szczególnie dla młodzieży, nauczanie ich umiejętności pracy ze sprzecznymi informacjami, sprawdzenia ich poprawności i nie przekazywania informacji, które są niepewne, niesprawdzone i zagrażają populacji.

W przypadku szkoleń zawodowych sieci społecznościowe mogą być stosowane we wszystkich formach edukacji, zarówno w edukacji formalnej, jak i nieformalnej. Główna różnica między formalnymi i nieformalnymi formami edukacji polega na obecności celu jednostki. Cel może wynikać z wymogów społeczeństwa, organizacji lub osobistego wymogu związanego z realizacją potrzeby samorealizacji i samooceny. W edukacji nieformalnej nie ma takiego celu, a uczenie się odbywa się w codziennym życiu człowieka poprzez komunikację, czytanie, odwiedzanie instytucji kulturalnych, „serfowanie po sieci” itd., zatem sieci społecznościowe są bardziej skuteczne w edukacji nieformalnej, gdzie ludzie dążą do celu, aby dowiedzieć się, co jest dla nich interesujące, a także poszerzyć kompetencje zawodowe potrzebne w pracy.

Zasadniczo, wśród zagrożeń, które mogą oddziaływać na edukację ze strony sieci społecznościowych można wyróżnić następujące: stres; zmęczenie spowodowane dłuższym spędzaniem czasu w sieci, co prowadzi do pogorszenia jakości wykonywanej pracy i zmniejsza prawdopodobieństwo odniesienia sukcesu w procesie edukacyjnym; uzależnienie psychiczne; „utrata poczucia rzeczywistości w wirtualnym świecie”; oszustwa, których ofiarami mogą być

nie tylko dzieci, ale także dorośli; atak psychologiczny; tendencja do poddania się wpływowi innych kultur i poglądów, co przyczynia się do powstawania subkultur; niszczenie własnych tradycji i wartości; brak chęci twórczego podejścia do zadań łączących umiejętności kompilacyjne, niemoralne treści, rozbieżności między stanem fizycznym i psychicznym jednostki itp.

G. Markuze twierdzi, iż rzeczywistość wirtualna staje się głównym narkotycznym sposobem zarządzania ludźmi, manipulacji socjum poprzez stworzenie symboli, stworzenie podatnej na wpływy masy wirtualnej składającej się z zatomizowanych, zewnątrznie zorientowanych „jednowymiarowych” ludzi (Markuze, 1994).

J. Połat z kolei zauważa, iż niebezpieczeństwo uczestnika sieci internetowej nie leży w samym komputerze (np. właściwościach promieniowania: nie są one większe niż w pobliżu telewizora), a mianowicie w informacji, która jest umieszczona w sieci, dostęp do niej jest otwarty dla każdego zainteresowanego (Połat).

Natomiast wg Ożewana, czynniki występowania i warunki powstawania zależności sieciowych można podzielić na dwie grupy: cybernetyczne – warunki obiektywne i czynniki, związane z właściwościami środowiska cybernetycznego; indywidualno-psychologiczne – czynniki subiektywne, związane z cechami demograficznymi oraz cechami indywidualnymi cyber-użytkowników (Ożewan, 2011).

Należy zwrócić uwagę na fakt, iż od momentu pójścia dziecka do szkoły niebezpieczeństwo informacyjne rośnie, wiąże się to ze wzrostem wolności, dziecko przez dłuższy niż dotychczas czas zostaje bez nadzoru i kontroli rodziców. Pojawia się rozwarstwienie czynników wpływu rodziny, szkoły, dalszego przebiegu edukacji, społeczeństwa. Wskutek braku opracowania sposobu rozwiązania problemu zachowania ciągłego bezpieczeństwa informacyjnego uczniów i metod kompleksowej jej realizacji na poziomie rodziny i szkoły, powoduje często to, iż pedagodzy przekładają całą odpowiedzialność za dziecko na rodziców, a ci z kolei na pedagogów i pracowników instytucji edukacyjnych.

Pomimo faktu, iż wprowadzenie najnowszych technologii informacyjnych w sieciach społecznościowych uzyskało międzynarodowe uznanie (w tym w dokumentach ONZ), ze względu na różnego rodzaju organizacje i obiekcje niektórych naukowców, poziom zaniepokojenia o konsekwencje związane z bezpieczeństwem osób, w tym dzieci wzrasta.

D. Dubow w swoich pracach wspomina o możliwych problematycznych obszarach tego wpływu. Autor koncentruje się nie tylko na czynnikach medycznych i biologicznych, które niosą największe zagrożenia (wzrost liczby chorób nowotworowych, osłabienie odporności, zmniejszenie odporności na stres itp.), a także na czynnikach społecznych-adaptacyjnych, wskazując na tak zwany niewystarczający poziom socjalizacji, ponieważ większość ludzi jest zintegrowana w obszarze częściowo zamkniętych grup z konkretnymi poglądami. Pod wpływem tych sieci zmienia się także struktura społeczna oraz modele zachowań, które przejawiają się we fragmentarycznym sposobie przekazania informacji od pokolenia do pokolenia (rodzice, starsi, nauczycie, mieszkańcy). Coraz w większej mierze Internet przyciąga

uwagę uczestników i tym samym eliminuje możliwość zachowania norm, tradycji, wartości kultury i itd. Autor zauważa, że „w tym samym kontekście ciekawym jest spostrzeżenie większości psychoanalitycznych szkół w tym, iż zachodzi proces zanikania jednej z motywujących funkcji człowieka – „kompleksu edypalnego”, którego sublimacja jest źródłem społecznego rozwoju całego społeczeństwa (Dubow, 18.08.2018). Młodzież staje się obojętną wobec wszystkich tradycyjnych priorytetów, motywów lub systemu takich priorytetów, które kardynalnie się zmieniają. W dłuższej perspektywie może to doprowadzić do znaczących przekształceń w strukturze społecznej całego społeczeństwa.

Bezpieczeństwo technologii informacyjnych

Palącą potrzebą dla korzystania z sieci społecznościowych przez uczniów w ich kształceniu ustawicznym jest odpowiednie przygotowanie nauczycieli, zdolnych do pracy w współczesnym środowisku (Furman, 2004).

Aby rozwiązać powyższy problem, konieczne jest stworzenie warunków do poprawy kwalifikacji nauczycieli w zakresie ICT, do materialnego i moralnego zachęcania nauczycieli, którzy aktywnie korzystają z nowych technologii, do opracowania skutecznych metod korzystania z sieci społecznościowych w przestrzeni edukacyjnej. Współpraca partnerska społeczności pedagogicznej z twórcami witryn internetowych i regulacje prawne stworzone dla tej sfery mogą stworzyć warunki do kompleksowych rozwiązań problemu bezpieczeństwa informacyjnego sieci wirtualnych.

W procesie kształcenia człowiek powinien nabywać wiedzę, rozwijać umiejętności i nawyki pracy z nowymi technologiami informacyjnymi oraz zasobami telekomunikacji, które pozwalają na wykonywanie ról społecznych twórcy i konsumentów informacji. Proces ten, według W. Leonczykowa, nie ogranicza się tylko do neutralizacji problemów technicznych, lecz wiąże się z opanowaniem skutecznych metod nauczania i poznawania, działania i myślenia, które są na szczycie piramidy kształcenia ustawicznego, m.in.: analizy, syntezy, abstrakcji, formalizacji, uogólnienie informacji, związanych z kreatywnym poziomem edukacji, które pozwala kształtować z wielu informacji swoją wizję świata, lub odwrotnie, budować informacyjny styl myślenia i informacyjny światopogląd (Leonczikow, 2001).

W sektorze informacyjnym spostrzeganych jest wiele negatywnych zjawisk, aby przezwyciężyć ich konsekwencje niezbędnym jest opracowanie mechanizmu ochrony indywidualnej psychiki, świadomości, życia duchowego od manipulacji informacyjnych i agresji kultury masowej, wpływu nieprawdziwej, fałszywej informacji, dezinformacji. Bezpieczeństwo informacyjne przewiduje także ochronę jednostki przed bezprawną ingerencją w tworzeniu informacji i bezprawny dostęp do personalnych zasobów informacyjnych, a także w zastąpieniu rzeczywistego życia wirtualnym (iluzorycznym). Wynikiem ustawicznej

edukacji jest ukształtowanie w jednostce struktur poznawczych, reprezentujących względnie stabilne psychologiczne systemy wiedzy, które jednocześnie są systemami ekstrakcji i analizy informacji (Leonczikow, 2001).

Aby zmniejszyć negatywny wpływ wytworów branży informatycznej w edukacji należy: zintensyfikować ukierunkowane oddziaływanie edukacyjne, mające na celu poszerzenie kultury ukraińskiej, tożsamości narodowej, a także ochrony nauczycieli i uczniów przed manipulacyjnym wpływem informacji sprzecznych z interesami narodowymi. Jednakże wraz z negatywnymi skutkami korzystania z sieci społecznościowych, nie sposób nie wspomnieć o pozytywnych aspektach, które mogą być ważnymi czynnikami w procesie edukacyjnym a mianowicie:

- zwykły interfejs i samo środowisko komunikacyjne uczniów, pomaga zaoszczędzić czas adaptacji uczniów do nowej przestrzeni edukacyjnej,
- wiele zasobów jest bezpłatnych, jednakże pełniących istotną funkcję w realizacji zadań edukacyjnych,
- funkcjonalność serwerów internetowych pozwala nie tylko przechowywać, ale także tworzyć i dzielić się kontentem cyfrowym, w wyniku czego osoby uczące się uczestniczą w procesie tworzenia i dzielenia się wiedzą,
- multimedialne możliwości wideo, audio, interaktywnych serwerów społecznościowych pozwalają na znaczące urozmaicenie prezentacji materiałów edukacyjnych,
- działalność edukacyjna w tych sieciach przyczynia się do rozwoju motywów uczenia się związanych z samorealizacją, wyrażaniem siebie, lękiem przed niepowodzeniem oraz zachowań prospołecznych itp.,
- korzystanie z technologii forów, blogów, stron wiki i innych narzędzi umożliwia uczniom samodzielne lub wspólne tworzenie edukacyjnych materiałów, co z kolei stymuluje niezależną aktywność poznawczą, sprzyja zaangażowaniu uczniów w proces edukacyjny, rozwija krytyczne myślenie, refleksję itp.,
- uczenie się za pomocą sieci społecznościowych pozwala wykształcić u uczniów XXI wieku nawyki związane z umiejętnością nie tylko znajdowania informacji, ale także jej przekształcania i tworzenia nowej,
- wsparcie nauki w środowisku serwerów internetowych umożliwia nie tylko formalne prowadzenie zajęć w sali lekcyjnej, ale także na poszerzenie przestrzeni edukacyjnej, zapewniając wsparcie dydaktyczne w czasie pozaszkolnym,
- przestrzeń komunikacyjna sieci, pozwala budować nieformalną komunikację między nauczycielem a uczniami, a to pozwala nauczycielowi lepiej poznać ucznia (Zołotuchin, 20.08.2018).

Ważną zaletą korzystania z sieci społecznościowych, zdaniem autorów jest to, iż nowe style i strategie pedagogiczne stają się możliwe, ponieważ wymuszają w pewien sposób powstawanie wspólnych wirtualnych przestrzeni edukacyjnych, zapewniających efektywną współpracę zarówno pomiędzy nauczycielem i uczniem, jak i pomiędzy uczniami.

Kolejną nie mniej ważną strategią pedagogiczną jest rozwój nieformalnego uczenia się. Potrzeba rozwoju edukacji nieformalnej i formalnej była wielokrotnie podkreślana w oficjalnych dokumentach Unii Europejskiej.

Korzyści płynące z uczenia się za pomocą e-learningu posiadają tę przewagę nad klasycznym dziennym nauczaniem, iż dla pracowników stanowią zdobycie wiedzy na odległość, rozszerzenie kręgu ekspertów, zapewniają skuteczne generowanie nowych pomysłów, podejmowanie decyzji itd.

Coraz więcej szkół wyższych, średnich i innych instytucji oświatowych, oferuje przez Internet różnorodność programów edukacyjnych na wielu poziomach i w wielu dziedzinach.

Wraz z wprowadzeniem najnowszych technologii internetowych, bezwzględna większość użytkowników rozpoczęła interakcję w ramach wielu portali i stron internetowych. Według VTSIOM, do tej pory sieci społecznościowe zarejestrowały 82% użytkowników Internetu, którzy wypełniły swoje profile online i połączyły się w grupy według zainteresowań (Carenko, 20.08.2018).

Sieci społecznościowe dla nauczyciela i wykładowcy mogą być wykorzystywane w celu rozwoju osobistego, a w szczególności: komunikacji z kolegami; nauki języków obcych; możliwości samorealizacji i autoafirmacji poprzez wspólne praktyczne działania itp., oraz w celu rozwoju zawodowego: komunikacja ze studentami w trybie zdalnym; możliwość aktywnego uczestnictwa w grupach wg zainteresowań, które są w sieci społecznej; wymiana – możliwość dzielenia się z uczniami niezbędnymi materiałami itp.

Należy zauważyć, że wprowadzenie sieci społecznościowych do procesu uczenia się zapewnia uczniom i studentom możliwość: szybkiego otrzymywania i wysyłania informacji związanych z nauką; sprzyja samorealizacji i autoafirmacji poprzez wspólne praktyczne działania; pozwala uczestniczyć w różnych projektach i zdobywać wiedzę w różnych obszarach tematycznych; poszerzać krąg komunikacji, kształcić tolerancję, rozwijać krytyczne myślenie; rozwijać autonomię i odpowiedzialność a także pracować w jednym zespole.

Jak widać, istnieje cała gamma pozytywnych czynników w zakresie korzystania z sieci społecznościowych, dzięki którym nauczyciele mogą zaoszczędzić własny czas, osiągnąć efekt korzystny nie tylko dla siebie, ale również dla studentów i uczniów, to znaczy, osiągnąć wspólny cel, na który jest ukierunkowany proces nauczania. Właśnie te sieci, które są szeroko stosowane w ostatnich latach, można uznać za swego rodzaju mechanizm, gdzie obie strony procesu edukacyjnego mogą znaleźć punkt przecięcia wspólnych interesów procesu edukacyjnego w celu osiągnięcia najlepszego efektu. Dla nauczycieli przejawia się to w optymalizacji czasu, a dla uczniów (studentów) w osiąganiu wysokich wskaźników jakościowych i ilościowych.

Podsumowanie

Reasumując, najważniejszymi czynnikami dla rozwoju społeczeństwa sieciowego na Ukrainie, staje się przyjęcie nowych i wzmocnienie istniejących aktów prawnych, które będą sprzyjały rozwojowi i bezpieczeństwu społeczeństwa informacyjnego; opracowanie własnej koncepcji rozwoju informacyjnego; zatwierdzenie programów wsparcia sieci naukowych i edukacyjnych; konsolidacja na poziomie państwa programów wsparcia finansowego dla młodych naukowców, którzy tworzą know-how w dziedzinie systemów i technologii informacyjnych; wsparcie finansowe ze strony państwa na zakup technologii informatycznych dla systemu edukacji. Na poziomie poszczególnych obszarów, należy wzmocnić programy naukowe modułami informacyjnymi; zorganizować na uczelniach wyższych kursy z zakresu edukacji medialnej dla nauczycieli; należy przewidzieć w budżecie uczelni wyższych środki na zakup sprzętu komputerowego i sprzętu technicznego; systematycznie organizować kursy online dla wszystkich grup ludności bez ograniczeń wiekowych i jakichkolwiek innych; zbadać potrzebę podniesienia wiedzy obywateli nt. technologii informacyjnych itp. Na poziomie osobistym słusznym będzie wykorzystanie przestrzeni sieci publicznej nie tylko w celu rozrywki, ale w celu nauki, samokształcenia i samorozwoju.

Ponieważ dzisiejsze sieci społecznościowe są nie tylko popularnym środkiem edukacji, ale także skutecznym czynnikiem rozwoju kultury informacyjnej społeczeństwa, będącym wsparciem dla całego systemu oświatowego, państwowa polityka edukacyjna powinna zapewniać skuteczne rozwiązania dotyczące bezpieczeństwa sieci społecznościowych, a w szczególności przeciwdziałaniu agresji informacyjnej zagrażającej bezpieczeństwu ludzi.

Bibliografia

1. Barnes, J.A. (1972). Social Networks. *Addison-Wesley Module in Anthropology*, 26, 1-29.
2. Грачев, Г.В. (2000). Информационно-психологическая безопасность личности: теория и технология психологической защиты: Автореф. дисс. ... д-ра психол. наук. / Г.В.Грачев. – М.
3. Дорофеева, Т.В. К вопросу о сущности понятия «сетевое обучение» № 1 от 2013 года / Т.В. Дорофеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://science.rfei.ru/ru/2013/1/13.html>.
4. Дубов, Д.В. Щодо основних викликів безпеки особи в умовах стрімкого впровадження сучасних інформаційних технологій / Д.В. Дубов. [Електронний ресурс]. Аналітична записка. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/531>.

5. Золотухин, С.А. (2013). Роль социальных сетей в информатизации образования / С.А.Золотухин // Педагогика и психология. – Выпуск: №№5-6 (35-36). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.journal-discussion.ru/publication.php?id=120>.
6. Леончиков, В.Е. (2001). Информационная свобода и информационная безопасность в системе непрерывного образования / В.Е. Леончиков // Информационная свобода и информационная безопасность: Материалы междунар. научно-практич. конференции. – Краснодар.
7. Маркузе, Г. (1994). Одномерный человек / Г. Маркузе. – М.: «Refl-book».
8. Ожеван, М.А. (2011). На шляху до «розумного суспільства»: інформаційні технології як фактор суспільних перетворень в Україні / М.А. Ожеван, С.Л. Гнатюк. – К.: НІСД.
9. Полат, Е.С. Проблема информационной безопасности в образовательных сетях рунет/Е.С. Полат. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ioso.ru/distant/library/publication/infobez.htm> // <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/84168>.
10. Фурман, І. (2004). Концепція боротьби з «комп'ютерними» хворобами студентів вищих навчальних закладів / І. Фурман // Інформаційний вісник АН ВШ України. –. – Вип. 42.
11. Царенко, С. Социальные сети – инструмент неформального обучения персонала / С. Царенко. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hr-portal.ru/article/socialnye-seti-instrument-neformalnogo-obucheniya-personala>.
12. Щелкунов, М.Д. (2006). Образование. Постмодерн / М.Д. Щелкунов // Философия. Культура. Гуманизм: история и современность : Материалы междунар. науч.-практ. конф., 9-10 ноябр. 2006 г. : тезисы докл. – Оренбург,.